

עת-מול

עתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל



תיאטרון בדרכים – "אוהל" 1925

זאת היא יפו?

ספרות
העליה הראשונה
מתעלמת
מעיר
הנמל והמסחר

מאת יפה ברלוביץ



יפו – כיכר העיר

שלום, יפה-נוף, מחנה-יוסף ואחרות), ונעשו נסיונות שונים לפיתוח תעשייה בעיר על-ידי יהודים (כמו: יצור סבון, ספירט, די, צבעים, שימורים, מכונות, וכדומה).

כל הפעילות התוססת הזאת זוכה כמובן לסקירה רבה בעיתונות הארצישראלית. ואם כי העיתונות של אותם ימים היתה רובה ככולה בירושלים, נמצא שמשכילים מאנשי יפו היהודית רואים לנכון לדווח ולספר אודותיה, גם אם אין מקצועם בכך. בין המדווחים ניכר בעיקר מקומם של עסקני הישוב, המתגוררים בתקופה זו או אחרת, ביפו, כמו – י.מ. פינס, יצחק בן-טובים ויעקב גולדמן (הכותבים ל"חבצלת" של י.ד. פרומקין, ול"לוח ארץ-ישראל" לא.מ. לונץ), וכן יהושע ברזילי-איזנשטדט, יהודה גרזובסקי ואיתמר בן-אב"י (הכותבים ל"הצבי" ול"השקפה" של אליעזר בן-יהודה). רק בשנים 1893 – 1895 יצא לאור ביפו מעין פירסום עיתונאי. היו אלה מכתבי-חדשות, שלמעשה לא נועדו לאנשי הארץ, אלא לחברי אגודת "בני משה"

"הישוב הישן" העוברים להתגורר בה. אלה ואלה מצליחים גם לתרום כלכלית וחברתית לפיתוח מואץ זה.

איכרי המושבות באים ליפו לא רק לצורך ענייני משקיהם (למכור את תוצרתם ולהצטייד במזון וכלי-עבודה), אלא גם לצורך ענייני הישוב. ואכן כבר עם ראשית העליה-הראשונה מסתמנת הנטיה לבסס את המוסדות הארגוניים החדשים – ביפו ולא בירושלים, וקמים בה "ועד חלוצי יסוד המעלה" (ב' 1882), "הועד-הפועל של חובבי-ציון" (ב' 1891), אגודות ציוניות (כמו "בני משה" ו"בני ברית"), אגודות תמיכה וסיוע (כמו "גאולה" ו"פעולה"), וכן מוסדות חינוכיים (בתי-ספר לבנים ול-בנות, גימנסיה "הרצליה", ספריה וחדר-קריאה), מוסדות כלכליים (בנק אנגלו-פלשתינה), ומוסדות בריאותיים (בית-החולים היהודי "שער ציון"). בתקופת העליה-הראשונה גדל הישוב ביפו פי עשרה. בשנות השבעים למאה ה-19 נימנו בה כ-500 יהודים, וב-1905 כ-5000; בפרבריה הלכו ונבנו שכונות יהודיות חדשות (נוה-צדק, נוה-

כל המעיין בעיתונות הארצישראלית של סוף המאה ה-19 והתחלת המאה ה-20, יווכח כי חלק גדול מהדיווח אודות הישוב של אותן שנים, מוקדש לא רק לירושלים הישנה-המתחדשת, ולא רק למושבות ההולכות ונבנות, אלא גם לעיר-הנמל יפו, המכונה גם "שער ציון" או "שער ירושלים". אמנם יפו מצטיירת ביומניהם ובזכרונותיהם של העולים בבחינת עיר לא-נעימה (על הנמל הפרימיטיבי שבה, הרחובות הצרים והמלוכלכים, ובתי-המלון העלורים), אבל היא הפכת באותה תקופה, לעיר-מרכז בקהילה היהודית בארץ. במחצית השניה של המאה ה-19 (בעיקר לאחר פתיחת תעלת סואץ ב' 1869), מתחילה יפו להתעורר מקפאונה כ"עיר מבצר" מסוגרת. אוניות מן המערב מתחילות לפקוד אותה; מוקמות בה סוכנויות דואר וטלגרף, נבנים רובעי-מגורים חדשים; נסללים כבישים ומניחים מסילת-ברזל לירושלים (1892). על גלי קדמה אלה נבנים גם אנשי "הישוב החדש" (בכואם לארץ בשנות ה-80 וה-90), וכן רבים מבני



יפו - מבט מהים

תיו, אינו מספר עליה בהרחבה בי"ב כרכי הסיפורים והנובלות שלו (שיצאו לאור ב-1934). ומדוע יהושע ברזילי-איונשטדט שישב בה למעלה מעשר שנים (כמזכיר וכיו"ר הועד הפועל של חובבי-ציון) והיה מעורה בחייה, אינו מוצא לנכון להעמיד, ולו סיפור אחד, מן ההווה המיוחד והצבעוני שהתגבש בה? לפני שננסה לענות על שאלה זו, כדאי להזכיר כי ספרות העליה הראשונה הסברה ואפילו תעמולה; ספרות שבאה לעורר את האהבה ואת ההתעניינות בקרב יהודי הגולה לארץ ולמעורבות במפעלה. לצורך זה מרשה לעצמה ספרות העליה הראשונה לנפות לא פעם ידיעות שאינן תורמות למגמר תיה אלו, ומאידך - להטעים יותר את ההבטים החיוביים. יפו מילאה תפקיד מכריע בתולדות העליה הראשונה, ולא היה כל מניע הסברתי מלספר עליה. לפיכך נראה לנו שאת התשובה לשאלה זו יש לחפש לא במערכת ההסבר-תית של ספרות העליה הראשונה, אלא במערכת הרעיונית שמאחוריה. ואכן, אחד העקרונות הבסיסיים במערכת זו של חובבי-ציון (ולאחר מכן של הציר-נות), הוא כידוע - עקרון השיבה אל האדמה, כדי למצוא בה מחיה ולהשתרש בה. עקרון זה התפתח לא רק בהשפעת חלום הדורות הישן של "איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו", אלא גם בהשפעת התביעה בתהזמן שדרשה את ייעולו הכלכלי של היהודי. כלומר: לא עוד טפיל המתפרנס על גבם של אחרים (כמו חנונות או סרסרות), אלא עבודה של ממש (עבודת-אדמה, עבודת-כפיים). למותר לציין כי בעבודה זו נתבקש גם הפתרון לרפא את היהודי מבחינה מוסרית-חברתית, ולתקן את כל העיוור

(כמו דויד ילין ביומן-המסע שלו מ-1900). יש לזכור כי באותם ימים שימשה יפו את אנשי ירושלים גם כעיר רחצה ונופש. בחודשים סיון-תמוז היו עורמים הירושלמים על העגלות - מצעים, כסות, בגדים וכלים, והיו נוסעים ליפו להתרחץ בימה ולהתענג על גניה. הירושלמים האמינו בסגולות של הים לרפא חולים, ובעיקר לרפא נשים עקרות. דויד ילין מציין, כי נערה בת י"ד שהיתה לאישה לבחור בן ט"ו, ועברה שנה והיא לא נתעברה, היו ממהרים לשלוח אותה ליפו - אל הים. את התיאור המשלים - למסכת רש"י מים זו - ניתן למצוא ביומנו של הור-תיק. הוא שבשעתו כעולה-חדש, כל-כך נרתע מתופעותיה של יפו, יודע לספר מאוחר יותר, על השלמה והסתגלות אליה: הסתגלות המפנה מקום מפחד ועלבון לתחושה של בטחון והתערות. יחד עם זאת, אי-אפשר לומר שקבלתו את יפו, גם עכשו, היא קבלה שלמה; שהרי התייחסותו אליה היא תמיד התייחסות סלקטיבית. במילים אחרות: שלא כמו בן-הארץ המרבה לספר על יפו כמות שהיא, ללא אבחנה בין חיי ערבים לבין חיי יהודים המתנהלים בה בד בבד (כמו בספר "תולדות משפחה אחת" של רחל דנין), בורר הוותיק לספר אך ורק על יפו היהודית - תושביה, רחובותיה ומרכיזיה. כך זה למשל אצל משה סמילנסקי באוטוביוגרפיה שלו "בערבה", וכך זה אצל נחמה פוחצ'בסקי ביומן-המסע שלה "משוט בארץ".

מדוע לא בספרות?

מקור שלישי (לבד העיתונות והכתבים האישיים), שעשוי היה להעשיר אותנו בידיעות אודות יפו, היא הספרות שהתחברה בתקופה הנדונה. סופרי העליה הראשונה הציגו, כידוע, את יצירתם - כיצירה המלווה היסטוריה, ובתור שכזאת הטעינו בה מידע רב על הישובים והמקומות הישנים-חדשים. זאב יעבץ, נחמה פוחצ'בסקי ומשה סמילנסקי - מספרים על מושבות יהודה (יהוד, ראשון-לציון, רחובות); יהושע ברזילי-איונשטדט - על מושבות הגליל (עין-זיתים, משמר-הירדן, ראש-פינה); ואברהם-משה לונץ, חמדה בן-יהודה וחנה בולוטין - על ירושלים. לא כן על יפו. למראה הפליאה, אף אחד מסופרי העליה הראשונה לא מקדיש יצירה על חיי יפו (כפי שהקדישו לה למשל סופרי העליה השניה - י.ת. ברנר, ש"י עגנון, או א.א. בקק). אמנם אף אחד מסופרי העליה הראשונה אינו מתעלם מיפו, אלא שתמיד הוא מציינה כבדרך-אגב, או על דרך של איזכור בלבד. והדבר תמוה: מדוע משה סמילנסקי, המרבה לתאר את יפו-היהודית בזכרונות

בגולה, ומכאן גם שם הפירסום: "מכתבים מארץ-ישראל".

ההתרשמות ביפו

בצד הדיווח הענייני והרשמי של העיתון, לומדים אנו על יפו של אותה תקופה, גם מדיווח ציורי יותר. זהו הסיפור המצוי ביומנים, בזכרונות ובעדויות-מסע. דיווח זה, שהוא בראש ובראשונה דיווח אישי, הולך ומשתנה ברשמיו ובחוויותיו מכותב לכותב. אלא שמתוך שפעת החומר, אפשר בכל זאת להבחין בשלושה סוגי רשמים עקביים: רשמיו של העולה-החדש, של בן-הארץ ושל הותיק.

יפו בעיני העולה-החדש היא תמיד "חוויה של הים" (גם אם הועלתה על הכתב קרוב לזמן התרחשותה, וגם אם נכתבה לאחר שנים). שהרי אותו עולה המתקרב לחוף, כולו רטט והתפעמות לקראת המולדת הנכספת, מזדעזע לפגוש בקבלת-פנים אלימה ("זריקת" נוסעים מן האוניות לסירות), בכירוקר-טיה מושחתת (הליכי כניסה מלווים בשוחד ושידול), ובעיר מעופשת ומורזנת (שעל אף איזוריה החדשים לא ידעה מינהל נקיון מהו). התשובה המשותפת לכולם היא - הים; הים שיש בו מן האכזבה, מן העלבון, ואפילו מן הפחד: "כן, רגלי דרכו על אדמת הקודש - כותב אליעזר בן-יהודה שעלה ב-1881 - וכליבי שום רגש של שמחה, בראשי שום מחשבה... רק דבר אחד מילא את ליבי - רגש של מגור"; "כניסתנו השאירה בליבי מכווה צור-בת", כותב דוקטור הילל יפה (שעלה ב-1891), ומשה סמילנסקי (באותה שנה), מתקשה להאמין למראה עיניו. "הזאת היא יפו? הזאת היא יפו?" הוא שם ושואל את עצמו כנדהם (רשמים דומים, שבים וחוזרים בזכרונותיהם של ז.ד. לבונטין - ממיסדי ראשון-לציון, חיים חיסין - הבילוי הרופא, מ.ז. פוחצ'בסקי - המדריך החקלאי, ועוד רבים אחרים).

שונה לחלוטין מתקבלת יפו בדיווח האישי של בן-הארץ (בעיקר אצל הירושלמים). הם, הרגילים למראותיה העגומים של עירם, לא רק שאינם מזדעזעים מיפו (כמו אותם עולים חדשים), אלא אינם פוסקים להתפעל מגי-לוייה. עבורם היא עיר מפתיעה ומודרנית, והם פונים לתאר ולהדגיש בה אותם נופים מרהיבים שאין להם בירושלים. כך הם מתרגשים מהים המהלך עליהם קסמים (כמו איתמר בן-אבי בזכרונותיו "עם שחר עצמא-תנו"), הם אחוזי שיכרון מהפרדסים ומהגנים המלבלבים במזרחה של יפו (כמו איטה פינס-לילין בזכרונותיה "לצאצא"), והם מתלהבים מקצב ההתרחבות וההתחדשות הפועם בה

קה. נימה זו מופיעה גם בדבריו של דויד סמילנסקי (ממייסדי תל-אביב), מרשימותיו משנת 1909-1910: "ברור היה לי - הוא מצהיר - שהישוב החדש צריך להתבסס על הקרקע וללכת בדרך להתיישבות חקלאית ולהקים לנו דור חדש של איכרים, יוגבים ופרדסנים, אבל עם זה חשבתי ומצאתי שכשם שהעיר זקוקה למושבות וכפרים עב-ריים, כך זקוק הישוב הכפרי לעיר עב-רית שתרכו בה את המסחר ואת התע-שיה."

שכונת גנים בלבד

דויד סמילנסקי מנמק את תפקידה של תל-אביב כעיר, בריכוז המסחר והתע-שיה בה, אלא שלא הכל, מסתבר, הסכימו לדיעה זו. כידוע, רבו הויכוחים בנושא זה, וכאשר מציעים ב-1911 בניית איזור מסחרי ותעשייתי מעבר לפסי הרכבת (בדרום השכונה), היו שהתנגדו לכך בכל תוקף. המתנגדים ביקשו להשאיר את תל-אביב בתכניתה המקורית כשכונת-גנים בלבד, ולא לפתחה כתב-דמותה של יפו המסחרית והרעשנית.

מעניין גם היחס בין יפו העיר ומקוה-ישראל, הישוב החקלאי. יש מן החוקרים העוסקים ביפו, הנוטים להציג את מקוה-ישראל כחלק ממנה. מקוה-ישראל שנוסדה כבית-ספר חקלאי בשנת 1870 (עוד בטרם המושבות הראשונות), היא לדעתם מעין פרבר של יפו; פרבר שפרדסיו ושדותיו הם מבואותיה של העיר; פרבר שהשתלב כפרק מהותי בתולדות פיתוחה של יפו היהודית (לא בכדי טוען יצחק כרמיה בנאום היסוד של "מקוה ישראל" - 1869, כי המקום נבחר ביפו, משום אדמתה הפורייה ומשום היותה מרכז מסחרי חשוב).

לא כך מצטיירת מקוה-ישראל במסגרת ספרות העליה-הראשונה. לגביה, יפו ומקוה-ישראל הן שתי ישויות מקומיות נבדלות לחלוטין. ספרות העליה-הראשונה מפרידה הפרדה גמורה בין השניים, ובהתאם לכך היא מטפלת בהן ביצירותיה. כלומר: אם לגבי יפו - כעיר - היא מצטמצמת, כפי שאמרנו, עד למינימום האפשרי, הרי היא מרבה לספר על מקוה-ישראל כי שוב חקלאי. כך למשל, עוסק זאב יעבץ בשלושה סיפורים משלו במקוה-ישראל ("חרבות לאתים", "דרך שלושת ימים" ו"הדייר והתייר"), כשהוא פורש יריעה רחבה מהווי בית-הספר על מסכת לימודיו ומגמותיו. וכך מעריף עליה יהושע ברזיליאניזשטדט את חיבתו, כאחד הסיפורים היפים והמרגשים ביותר ("איילת השחר"), סיפור הכתוב בהרבה מעורבות ודאגה לגבי המקום, יושביו, ובעיקר לגבי עתידו.

בה תלך. אל תשב עימנו בעיר. כל באיה לא ישובו... למקוה-ישראל, לראשון-לציון, לרחובות - לכל מקום שתלך, ורק לא ביפו". מדברי בעלי-החנות מתקבל שיפו היא בבחינת סכנה לכל חלוץ או מתיישב. שהרי כל מי שמתממה לשהות בה, סופו שהוא אבוד לגבי הגשמת הרעיון, ולא יצליח להיחלץ ממנה.

מסר דומה חוזר גם בסיפורה של חנה טרגר "חלום שהתגשם" (מתוך קובץ סיפוריה באנגלית - "המתיישבים הראשונים בארץ-ישראל", 1923). בסיפור זה אנו מתוודעים לצעיר שכל חייו חלם להיות איכר בארץ. לרוע מזלו הגיע לכאן חולה שחפת, והוא נתקע בחדר דל ביפו, כשהמחלה הולכת וגוררת עליו. צעיר זה אינו רואה ביפו את תכלית בואו, והוא מבקש למרות חוליו לצאת אל מושבה כלשהי. רחמי השכנים נכמרים עליו. הם מרפדים עגלה, ובדחילו ורחימו מסיעים אותו לפתח תקוה. בתחילת הדרך מנסים המלווים להפנות את תשומת-ליבו לנוף מסביב (לפרדסים של יפו, למטעים של המושב בה הגרמנית שרונה), אבל כל זאת לא מעורר בו עניין. השאלה היחידה החורזת ונשנית בפיו היא: האם אנחנו על אדמה עברית. שהרי כל עוד הנוף, וי-היה נאה ככל שיהיה, אינו נוף של כפרים עבריים, זו אינה ארץ-ישראל האמיתית עבורו. זו איננה ההגשמה של החלום.

מעניין שאי-הכללת יפו כארץ-ישראל לכל דבר, כוחה יפה לא רק לזמנה של העליה-הראשונה, אלא גם לזמנים רחוקים יותר. אלחנן ליב לוינסקי באוטורפיה שלו (משנת 1892) - "מסע לארץ-ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי", מנווט את נוסעיו בראש וראשונה ליפו (העשייה גם להבא להוות את השער לארץ-ישראל). אלא שבתקופה זו (2050), אם כי מצטיינת היא כעיר מטרופולית ומתקדמת במדינה היהודית שכבר קמה, עדיין נשארת היא בבחינת עיר מעורבת: עיר שרובה ככולה בני ניכר (סוחרים, מלחים ותושבי-חוץ). לפיכך מציע שם לוינסקי לכל התיירים הפוקים דים אותה, כי "כל החפץ לראות את חיי היהודים כמו שהם... עליו לצאת השדה וללון בכפרים". ללמדך שגם בשנת 2050, בה יוגשם כבר החלום הציוני במלואו, המהות הארצישראלית האמיתית תמשיך להתבטא אך ורק בחיי אדמה, בשדות וגנים, ביישובים חקלאיים.

כאן כדאי להזכיר, כי דחיית רעיון העיר במסגרת החיים החדשים בארץ-ישראל אינה פוסחת גם על בנייתה של תל-אביב הסמוכה ליפו, וכל המעיין בהצעותיהם ובהמלצותיהם של האבות-המייסדים לגבי הקמתה, לא יתמה למצוא בהן מעין נימה של הצטדקות והנמ-



תים והמידות המגוננות שדבקו בו כגור-לה, בשל אילוציו להתעסק בפרנסות אלו.

עקרון השיבה אל האדמה, לגבי אנשי העליה-הראשונה, הוא לא רק עקרון לפיתוח הישוב בארץ-ישראל, אלא יתרה מזו: עקרון המהפך המהותי מגולה למולדת, דהיינו: בניית אדם חדש, חברה חדשה, ארץ חדשה, ובכך - הגשמת החלום הציוני.

מובן שעקרון זה אינו עולה בקנה אחד עם ההתיישבות היהודית ביפו. ההתיישבות היהודית ביפו, עם כל תרומתה החשובה, לא ענתה על הגשמה זו. היה בה יותר מן ההמשך של הגולה מאשר מן המהפך שהכל ציפו לו. שהרי חיי עיר, אחרי הכל, משמעם מסחר, חנוונות וסרסרות וזה היה גם עיקר פרנסתם של התושבים היהודים ביפו. לפיכך, גם אם התפתחה העיר כמרכז חיוני, והכל נזקק למוסדותיה, נמנעו סופרי העליה-הראשונה - כבעלי מודעות רעיונית-חלוצית מלספר עליה. עבורם, יפו לא היתה דוגמה לחיים החדשים הנוצרים כאן, ולא כל שכן לא היה בה מאום מלעורר את האהבה ואת ההתעניינות בארץ.

אל המושבה תלך

גישה זו התבטאה גם בכתבים של אותם ימים. בספרו של משה סמילנסקי ("בערבה"), שהוא מעין אוטוביוגרפי, יה בגוף שלישי, מספר סמילנסקי כיצד ביום הראשון להגיעו ארצה, הוא פוגש ביפו בבעל-חנות יהודי בשם יחזקאל (הלא הוא יחזקאל דנין). אותו בעל-חנות מקביל את פניו בלבביות, אלא שמייד הוא פונה להזהיר אותו כי מוטב שימהר לקום ולברוח מיפו: "ואל המוש-